

TARİHİ DİYARBAKIR SURLARI VE SURİÇİ BÖLGESİ

ÖZET

Diyarbakır şehrinin ve surlarının ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber, İçkale kesiminin ilk yerleşme yeri olduğu düşünülmektedir. Gabriel'e göre buradaki höyük kentin ilk yerleşim alanıdır. En az beşbin yıllık geçmişi olan Diyarbakır, farklı dönemlerde farklı medeniyetlerin yerleşim alanı tarihte yerini almıştır.

Surların sınırladığı Suriçi Bölgesi ve İçkale'de farklı dönemlerin yapım tekniği, tasarım, tarih ve sanat anlayışını yansıtan pek çok mimari eser bulunmaktadır. Bunların bir kısmı günümüze özgünlüklerini koruyarak ulaşmıştır. Hızlı göçle artan nüfus, yöneticilerin ilgisizliği ve yetersizliği, halkın bilinçsizliği, çıkar çatışması gibi nedenlerle geleneksel dokunun temel taşları olan bu yapılar önemli ölçüde tahrip olmuştur.

Oysa geleneksel kent alanlarının korunarak yaşatılması, tanıtılması, sağlıklı yaşam alanları şeklinde değerlendirilmesi modern kentleşme çabası içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Son zamanlarda edinilen bu bilinçle Suriçi'nde tek yapı ve bölgesel ölçekte restorasyon ve sokak düzenleme çalışmaları yapılmaktadır. Kamu kurum, kuruluş ve sivil toplum örgütlerinin çabalarıyla yapılan bu uygulamalarla birçok geleneksel yapı, korunarak yeniden işlevlendirilmektedir.

Kısa Kent Tarihi

Antik çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığın izlerini taşıyan Diyarbakır, bir yandan Batı dünyasını Uzakdoğu'ya, diğer yandan da kuzeyi güneye bağlayan önemli bir kavşak konumundadır. Bu bakımdan Kent, hemen her dönemde bir yönetim, ticaret, sanat ve bilim merkezi olarak bu özelliğini mimarlığına da yansıtarak günümüze gelmiştir.

Başlangıcından Osmanlı hâkimiyetine kadar geçen uzun zaman diliminde Diyarbakır, çoğunluğu savaş nedeniyle, çok azı da anlaşmayla olmak üzere, sık sık hâkimiyet değiştirmiştir. Kente hâkim olanların her seferinde ilkin sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden takip edilebilmektedir. Zaman içinde yıkılan ya da yeni yapılan binalarla biçimlenerek günümüz dokusuna kavuşan kentin, bu durumu zengin tarihi dokusuna da yansımıştır. Doğal afet ve savaşlara rağmen 19.yüzyıla kadar sur dışına taşmamış oluşuyla da Diyarbakır, Anadolu kentleri içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir (1).

Meral HALİFEOĞLU

Dicle Üniv. Mimarlık.Fak.
Mim.Böl. Diyarbakır
mhalife@gmail.com

Diyarbakır ve çevresinde İ.Ö.7000'li yıllara kadar inen ve tarımı bilen yerleşik bir düzenin varlığı Ergani İlçesi, Çayönü bölgesinde yapılan arkeolojik kazılardan öğrenilmektedir.

Yukarı Mezopotamya Bölgesi araştırma kazılarında Ergani Hilar ve Silvan Hasuni Mağaralarındaki buluntular, tarımla uğraşan yerleşik kültür düzeninin İ.Ö.3000 yıllarından başlayarak Subaru, Hurri, Mitanni, Asur, Urartu (İ.Ö.1260-653), Makedonyalı İskender İdaresi (İ.Ö.331-323), Selevkos (İ.Ö.323-140), Roma (İ.Ö.523)-Part ve Bizans (395-639) idaresinde kalan Kent, 639 yılında Arapların eline geçmiştir. Kentte Emeviler (661-750), Abbasiler (750-869), Şeyhoğulları (869-899), Hamdaniler (899-930), Büveyhoğulları (978), Mervaniler (984-1085), Büyük Selçuklular (1085-1093), Şam Selçukluları (1093-1097), İnanoğulları(1097-1142), Nisanoğulları (1142-1183), Hasankeyf Artukluları (1183-1232), Mısır ve Şam Eyyubileri (1232-1240), Anadolu Selçukluları (1240-1302), Mardin Artukluları (1401-1507), Safeviler (1507-1515) egemen olduktan sonra, 1515'te Osmanlıların eline geçmiş ve en önemli eyaletlerden birinin (Amida) merkezi olmuştur. Osmanlıların, Safevi ve Memluk siyaseti nedeniyle uzun süre orduların toplanma ve hareket üssü, kışlağı ve bir ara aynı nedenle Anadolu Beylerbeyliği yönetim merkezi görevini üstlenmiştir (2).

M.Ö.69 yılından itibaren kentte egemenlik kuran Romalılar, IV.y.y'ın ortalarından itibaren kenti Roma Mezopotamyasının baş şehri haline getirdiler. II.Contantius 330 yılında mevcut kaleyi onartmış ve yarım daire şeklinde doğu surlarını yaptırmıştır (3). Kentin batı surları

yaklaşık olarak bugünkü Gazi Caddesi'nin yerine rastlıyordu.

M.S.367-375 yılları arasında, İranlıların egemenliğinde yaşamak istemeyen Nusaybin'in Hristiyan halkı Diyarbakır'a göç ederek kentin batısındaki düz alana yerleşmiş, surlar bu halkı da içine alacak şekilde bugünkü biçimini almış ve daha sonra kenti ikiye bölen kentin batı surları yıktırılmıştır.

Yapılan bu genişletmeyle Gazi Caddesini izleyen yeni bir surun yapıldığı, henüz arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılamayan bir tiyatronun İçkale'de bulunduğu tahmin edilmektedir (3).

Tarihi Diyarbakır Surları

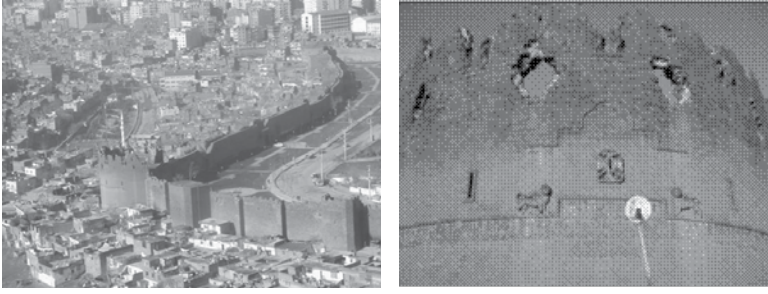
Diyarbakır Surlarının ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, Şehrin doğusunu sınırlandıran ve Dicle yatağından 100 m. kadar yükseklikte bulunan 'Fis Kayası' isimli sarp kayalığın, İçkale kesiminin ilk yerleşme birimi olduğu sanılmaktadır (4).(Resim1)

Resim1.Kent dışından Diyarbakır Surları

Surlar, yapılışından başlayarak Diyarbakır'ı oluşturan en önemli kentsel eleman olmuştur. Boyutları ve malzemesiyle, savunma amacının yanında sembolik bir işlevde yüklenmiştir.

Yapılan onarım, tamamlama ve ilaveler mimari bir özenle tanımlanmış, kentlilerin can ve mal emniyetinin garantisi olmuş, gerektiğinde dış dünyadan ayırıcılık görevini üstlenmiştir (5).

Resim2-3.Surlardan (İl Kültür Müd.arşivi) ve Evli Beden Burcu'ndan görünüş.

Diyarbakir Surları, Dışkale ve İçkale olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmiştir. Diyarbakir'in hemen hemen her devirde onarım gören Dışkale surlarının uzunluğu 5 km. kadardır. Bu surların kuşattığı alan doğudan batıya 1700 m., kuzeyden güneye 1300 m. yi bulur. Surların yüksekliği bugün yaklaşık 10-12 m. kadardır. Kalınlıkları ise 3-5 m arasında değişir (2).

Dışkale'nin dışa açılan dört kapısı vardır. Kuzeydeki Harput (Dağ) Kapı ile Elazığ'a, güneydeki Mardin Kapı ile Mardin'e, batıdaki Urfa Kapı ile Şanlıurfa'ya bağlantı sağlanmaktadır(Şekil1). Kentin Dicle Vadisine tek bağlantısı da doğu yönündeki Yeni Kapı iledir. 82 adet burcu bulunan Dışkale'nin dirsek yerlerinde Evli Beden, Yedi Kardeş, Keçi, Nur Burcu gibi özellikli olanları vardır.(Resim2-3-4)

İçkale, kentin kuzeydoğu köşesinde, savunulmasındaki kolaylığı açısından düzlüğün son noktasında, vadinin en dik yerine kuruludur. İçine ayrıca burçlarla güçlendirilmiş bir höyük (Hemedek-Viran Tepe) yapılarak, saray ve savunma birliğinin bunun üstüne alındığı kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Dağ Kapı (Harput Kapı)

Urfa Kapı (Rum Kapı)

Mardin Kapı

Yeni kapı

Şekil 1.Diyarbakir Surlarında dört ana kapı

Sur içine bakan 16, kentin kuzeydoğusunu sınırlayan kayalık alanda bakan 4 adet burcu bulunmaktadır. Fetih ve Saray kapıları ile Suriçine, Oğrun Kapısı ile Dicle'ye, Küpeli Kapı ile de değirmenlere açılmaktadır. İç kale, 1819 yılında Diyarbakır'da meydana gelen olaylarda, Vali Behram Paşa tarafından bir savunma merkezi olarak kullanılmıştır (6).

Şekil2. Surların sınırladığı Suriçi Bölgesi

Resim4. Dış surlardan görünüş

Surların ana yapım malzemesi yöreye özgü bir malzeme olan bazalt taşıdır. Sur duvarlarında, burçlarda dış ve iç duvarlarda, döşemede, kemerlerde ve dendanlarda bazalt kullanılmış, dış cephe yüzeyleri kesme taş biçiminde, iç yüzeyler ise genellikle daha az işlenmiş taşlarla örülmüştür. Bazı burçların dış duvarlarında kılıcına (dış yüzeye dik olarak) yerleştirilmiş silindirik taşlar da bulunmaktadır. Burçlardaki kapalı ve yarı kapalı alanların üst örtülerini oluşturan kubbe ile tonozlar ise tuğla örtülüdür.

Burçlar plan tiplerine göre dikdörtgen, çokgen

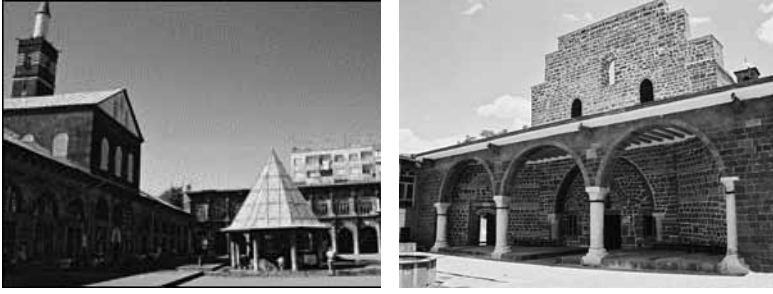
ve silindirik olmak üzere üç grupta toplanabilir. Kapalı mekanları iki kattan oluşan burçların zemin katları depo, birinci katları ise askerlerin kaldığı bölümler olara kullanılmıştır. Teras katları savunma amaçlı tasarlanan burçların bazılarında iki teras katı bulunmaktadır. Bu burçlar üç veya dört kattan oluşmuştur.

Sur İçi Bölgesi

Diyarbakır, yüzyıllar boyunca birçok uygarlığı barındırdığından köklü bir kültürel birikime sahiptir. Geçen her dönem, kentte birçok sanat eseri niteliğinde mimari yapıt bırakmıştır. Ancak günümüzde, surların sınırladığı yerleşim alanı içinde ne yazık ki sadece Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi eserlerinden bazılarını bulabiliyoruz. 4. yüzyıldan başlayarak surlar, dini yapılar, hanlar, hamamlar, medreseler, konaklar, köşkler ve evler dönemlerinin mimari özelliklerini günümüze yansıtmaktadır.

Dağ Kapı'yı Mardin Kapı'ya bağlayan Gazi Caddesi ile Yeni Kapı'yı Urfa Kapı'ya bağlayan Melek Ahmet Paşa Caddesi, sur içini dört dilime ayırmaktadır (Şekil2). Her dilim içerisinde de çok sayıda anıtsal yapı bulunmaktadır (Resim5-6). Bunlar içerisinde camiler ve mescitler özgün işlevlerini sürdürürken, pek çoğu farklı işlevde kullanılmakta ya da kendi haline bırakılmış durumdadır.

Kiliselerden ikisi hizmet verirken, üç tanesi restore edilerek kültürel olarak değerlendirilmeyi, diğer üç tanesi ise kaderini beklemektedir. Aynı durum hamamlar içinde geçerli olup, ya ticarethanelerin deposu olarak kullanılmakta, ya da boş bırakılmaktadırlar.

Resim5-6Anıtsal yapılardan Ulu Cami ve Meryem Ana Kilisesi

Kentin surlarla çevrili oluşu, tüm yerleşim alanını bu sınır içinde gelişmek zorunda bırakmıştır. Zamanla nüfus artsa da sur dışına yayılma olmamış, var olan yapıların yanına yeni yapılar eklenerek, birbirine bitişik yapılardan oluşan mahalleler meydana gelmiştir.

Suriçi, düz bir arazi üzerinde kurulmuştur. Manzara tercihi olmadığından, iklim yerleşmeyi biçimlendiren etkenlerin başında yer almıştır. Arazinin düzlüğü ile belli bir yön endişesinin olmayışı organik sokak dokusunun oluşmasını sağlamıştır.

Sur içerisindeki evler küçük çapta bir kale gibi duvarlarla sokaktan tecrit edilmiş, sokağa mümkün olduğu kadar az ve küçük pencereler açılmıştır. Sokakların darlığından, cumbalarda cephe yerine yan kısımlara pencere açılmıştır. Sert siyah bazaltın büyük bir ustalıkla işlenerek dar sokaklar etrafında dış dünyaya kapalı, ancak kendi içinde her biri ayrı birer dünya olan bu evler, kültürel etkenlerin, yaşam biçiminin, gelenek ve görenekler ile coğrafik koşulların sentezinde oluşmuş yapılardır.

Surlarda ve Sur İçi Bölgesinde Koruma Çabaları

Diyarbakır; surları, anıtsal yapıları ve geleneksel konutları ile binlerce yıllık tarihi geçmişe sahip bir yerleşim yeridir. Surlar ile çevrili alanda bulunan geleneksel yerleşim dokusu; köyden kente göç ile artan nüfus baskısı, kentin hızlı büyümesi, düzensiz kentleşme, sur içine sıkışma zorunluluğu, bakımsızlık, ekonomik sorunlar vb birçok sebepten dolayı bozulma sürecine girmiştir. Özellikle 90'lı yıllarda Güneydoğu kırsalından, Diyarbakır kent merkezine doğru yaşanan yoğun göç, bu alandaki bozulmayı daha da hızlandırmış ve oluşan tahribat neredeyse geri dönülmez bir hale gelmiştir. Türkiye'nin birçok tarihi kent merkezinde olduğu gibi, kent ölçeğinde de koruma kavramı geç ele alınmış ve koruma amaçlı imar planı ancak 1990

yılında hazırlanabilmiştir.2010 yılında yeni koruma amaçlı imar planı hazırlanmaktadır.

Surların tarihi ve turistik önemi anlaşıncı, 1942 yılından itibaren koruma altına alınarak onarımlara başlanılmıştır. İlk olarak Urfa Kapı ve Dağ Kapı onarılmış, Hindibana kapısı açılmıştır. Dağ Kapı surlarının yıkılan kısmının enkazı temizlenmiş ve bazı burçlar onarılmıştır. Kentin sur dışına doğru gelişimini kolaylaştırmak ve ulaşımı rahatlamak için mevcut kapıların yanına veya gerekli görülen yerlere, zamanın ulaşım araçlarının rahatlıkla geçebileceği boyutlarda yeni kapılar açılmıştır. 1952-1954 yılları arasında "Keçi Burcu" esaslı bir onarım geçirmiştir. Son yıllarda Kültür Bakanlığı ve Valilik tarafından surların restorasyon çalışmalarına ağırlık verilmiştir.

Bugün Diyarbakır tarihi kent merkezinin özellikle çevre boyutunda niteliklerini yitirdiği, çoğu eski yapının ya değiştirilerek, ya da yıkılıp yerine çok katlı yapılar yapılarak nitelsiz alanlara dönüştüğü görülmektedir. Bu çevrelerin gerçek değerlerinin anlaşılması, zengin kültürel mirasının korunması gerekliliğini de beraberinde gündeme getirmiştir. Kentsel dokuyu oluşturan kültürel varlıkları koruma çabaları geçmişle karşılaştırıldığında olumlu yönde gelişmektedir. Konuyla ilgili tüm resmi ve sivil kuruluşların tarihi çevre koruma konusunda ilgi ve duyarlılıkları artmakta, daha bilinçli uygulamalar yapmaya çabalamaktadırlar (7).

Son yıllarda Diyarbakır'da bazı kamu kurum, kuruluş, sivil toplum örgütleri ve özel girişimciler tarafından anıtsal yapılar ve geleneksel evler de restorasyon çalışmaları yapılarak, günümüz

değerlendirilmesinde yenilen kullanılmaktadır. Bu çalışmalar genelde tek yapı ölçeğinde olsa da, yer aldıkları sokak ve mahalleye geleneksel yaşam biçiminin ve kültürünün koruma ve yaşatma duyarlılığı yansıtmaktadır(Şekil3.). Sağlıklı kentleşme çabası içerisinde olan bir şehirde geleneksel kent alanlarına verilecek değer, koruma ve kimliğe sahip çıkma gayretiyle kentlilik bilincini de beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan sokak, ada, mahalle kapsamında geliştirilecek uygulamalar ile kent ölçeğinde koruma sonuçlarına ulaşılabilir.

Şekil3. Koruma altına alınmış geleneksel ev örnekleri

1999 tarihinde İçkale'de başlayan kentsel dönüşüm çalışmaları, bölgesel ölçekte önemli bir koruma örneğidir. Kültür ve Turizm Bakanlığı

ve ÇEKÜL'ün işbirliği ile yapılan çalışmalarda, yapıldıkları dönemin özelliklerini yansıtan mimari yapıtlar kimliklerine uygun restore edilerek, kentin kültürel yapılarıyla yeniden işlevlendirilmektedir. Gazi Caddesi, Melek Ahmet Caddesi ile Yeni Kapı Sokak'ta yapılan rehabilite ve yenileme çalışmaları da geleneksel kent alanı olan Suriç'nde koruma ve sağlıklı yaşam alanları oluşturma çabalarının bir parçasıdır(Resim7-8-9).

SONUÇ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli tarihi merkezlerinden biri olan Diyarbakır, hemen her dönemde yönetim, ticaret, sanat ve bilim merkezi olarak çeşitli uygarlıkların tarihi ve kültürel mirasını günümüze kadar taşımıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi, tarihi kent merkezini çevreleyen ünlü Diyarbakır surları ve Suriçi bölgesidir. Yapıldıkları dönemlerin izlerini taşıyan anıtsal yapı ve geleneksel evlerden oluşan Suriçi, 20. yüzyıla kadar özgün kent silüetini korumuş, özellikle 1960'lı yıllardan sonra hızlı bir bozulma sürecine girmiştir.

Dünyada eşine ender rastlanan savunma yapılarından Surlar ile suriçi bölgesinde yer alan çok sayıdaki varlığımız, Diyarbakır'ın özgün değerlerinin somut örnekleridir. Bu zenginliğin korunması ve yaşatılması gereği geçte olsa kabullenilen ve çaba gösterilen gayretlerdendir. Gerek devlet ve gerekse halk tarafından koruma düşüncesinin ve bilincin gelişmesi, kültürel mirasın korunması adına önemli gelişmelerdir. Surlarda yapılan

restorasyon çalışmaları ile çevresinin niteliksiz yapılardan arındırılması, bazı anıtsal yapılar, geleneksel konutlar ve İçkale’ de yapılan koruma çalışmaları geleneksel dokunun ve kent kimliğinin korunması için atılmış büyük adımlardır. Çünkü hızlı kentleşme ve teknolojik gelişim içerisinde kentlerin özgün değerlerini korumaları, kimliklerini sürdürülebilmelerini güçleştirmektedir. Bu bakımdan Diyarbakır Suriçi’nde uzun ve kısa vadede yapılacak doğru, planlı ve bilinçli çalışmalarla tarih, kùltür ve sanat değerleri yüksek eserlerimiz gelecek kuşaklara sağlıklı biçimde aktarılmış olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Parla, C. " , I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 2004, Diyarbakır.
2. Sözen,M., Diyarbakır' Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1971, İstanbul.
3. Gabriel,A., , 1940, Paris.
4. Beysanoğlu, Ş. " , ciltII, 1987, Ankara.
5. Can, C., Diyarbakır'ı Tanıtan Şevket Beysanoğlu'na 70 Yaş Armağanı, 1991, Ankara.
6. Yılmazçelik,İ., Türk tarih Kurumu, 1975, Ankara.
7. Dalkılıç, N., ve Halifeoğlu, M., , Korumada 50 Diyarbakır'da Koruma Çalışmaları, Uygulama Sorunları ve Öneriler", Korumada 50 Yıl, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, 2005,İstanbul.

DIYARBAKIRDA
ÇEVRE VE
DOĞA